

առաքինի աշակերտը «եռես տեսիլ ահեղ
և զարմանալի», և կը պատմէ իր վար-
դապետին՝ թէ որչափ պատկեր որ կը
գտնուէր Ս. Յակոբայ եկեղեցւոյն մէջ՝
ամենքը խօսեցան Ս. Աստուածածնայ
պատկերին հետ: Եւ իսկ Գարրիէլի պատ-
կերը պայծառացաւ և ըսաւ. «Ողջոյն ընդ
քեզ Մարիամ լի շնորհօք, Ուրախ լեր
բերկրեալդ, Տէր ընդ քեզ»: Եւ ապա որչափ
պատկեր որ կը գտնուէր եկեղեցւոյն մէջ՝
ամենքը նոյն բանն ըսին: Եւ ասով աւելի
հաստատուեցանք Հայոց ճշմարիտ աւան-
դութեանս վրայ, որ մեր սուրբ առաջ-
նորդներէն ընդունած ենք:

Այս վկայիկէս վերջ՝ կը դնէ այբուբենի
կարողով Տիրամօր վրայ հետաքրքրական
գեղեցիկ լիթանիա մը՝ զուցէ յորինուած՝
վերոյիշեալ Պօղոս վարդապետէն:

Աստուածածին կոյս Մարիամ
Բարձող անիծիցն Աղամայ
Գարուն հոգեւոր
Գրախոս ցանկալի
Երկանցն Եւայի լուծիչ
Զաւակ փրկութեան մարդկան
Իւակցին հօր բնակարան
Ընդհանուր մարդկան պարծանք
Թագաւորին անմահի աթոռ փառաց
Ժառանգ աւետեաց ուխտին
Իմանալի դրախտ հոգեւոր
Լեռան վիմաձին
Խորհուրդ կենաց
Ծաղիկ անթառամ
Կենդանատու ազգի մարդկան
Հոգւոյն սրբոյ տաղաւար
Զայնիւ Գաբրիէլի աւետարանեալ
Ղեկավար ճարտար անցաւորաց ընդ ծով
կենցաղոյս
Ճառագայթ լուսածագ
Մաքուր աղանի միշտ կոյս
Յիսուսածին Մարիամ
Նարդոս ցանկալի
Շուշան ծաղկեալ
Ուրախութեան պատճառ մարդկան ազգի
Չորեքնիւթեայ աթոռ անեղին
Պայծառ քան զարեգակն
Ջրհոր կենդանի ջրոյն
Ռամկաց բարձրացուցիչ
Սուրբ կոյս Մարիամ անարատ
Վեհագոյն քերովբէից
Տէր ընդ քեզ յաւիտեան
Ըսկերտ էին արարչութեան
Յանկալի սերսփէից
Իւսեալ պսակ եկեղեցւոյ
Փառաց աթոռ աստուածութեան

Քաղաքը Աստուծոյ՝ ուրախացեալ զնացիւթ
զետոց Հոգւոյն Սրբոյ,
Առ ծնեալն ի քէն բարեխօսեալ վասն
սոնողացս զաւետեացս քո:

Ո. Կ.

ՀԱՅԱԿԱՆ ՀԻՆ ԶԵՌԱԳԻՐՆԵՐ

ԼՈՆՏՈՆԻ ԲՐԻՏԱՆԱԿԱՆ ԹԱՆԳԱՐԱՆՈՒՄ

(Շար. տնի Բզմ. 1923. էջ 5)

Ի վեր յիշատակեալ ձեռագրներին մէջ
ամենահինն, ըստ երեւոյթին, Նոր Կտակա-
րան մի է (Թիւ Add. 19,727): Ասացինք
ըստ երեւոյթին, որովհետեւ Յիշատակա-
րաններին մէկն (յէջ 310) ընթեռնու ըստ
հետեւելոյն՝ (զոր ընդօրինակեմք նոյնու-
թեամբ, թողեալ կըճատումնքն՝ զորս պա-
տենէ զատեցինք ընդարձակօրէն գրել): —
«Փառք քեզ Աստուած հայր. Աստուած
«որդի. Աստուած հոգի. Երրորդութիւն
«և մի Աստուածութիւն: Ողորմեա՛ անար-
«ժան ծառայիս. զլորդի զրոցս ի քո ա-
«հաւոր զաւտեանն. յաներեկ միաշաբա-
«թիս: Եւ քեզ փառք այժմ և յանսպառ
«յաւիտեանս ամէն: Գրեցաւ ի հայ թուա-
«կանիս ի ԶԲ»: Արդ այս թուականն
ԶԲ (82)՝ այսինքն $82 + 551 = 633$ ՝
յամին Մարդեղութեան՝ կարի երկրայելի
երեկ, ըստ որում շատ մի նշաններից
անհաւանական թուի՝ որ այս Զեռագիրն
գրուած լինի անդր քան ժիւ դարն, թերե-
ւս այս թուականն հնազոյն մի ձեռագրի՞
պատկանի, յորմէ ընդօրինակողն անմտա-
ղբութեամբ զհտեղած լինի յիւրոյն մէջ:
Ոմանք կարծիք յայտնած են թէ զուցէ
ընդօրինակողն ակնարկէ առ Յովհաննէս
Սարկաւազի Հայկական Տոմարի բարե-
փոխման թուականն, որ սկսաւ յամին
1084 և որոյ 833երորդ ամիւ = 1166
Յ. Տ.: Այս կարելի երևի՝ բայց ոչ շատ
հաւանական, ի բացակայութեան որոշակի
արձանագրութեան առ այն՝ Յիշատակա-
րանին մէջ:

Բացառելով վերլիշեալն, ի պատճառս թուականին հականառելի հնութեանն, Բրիտանական թանգարանի ամենաշին ձեռագիրն է Նոր կտակարան մի (Թիւ 0ր. 81), կրելով թուական 1181, յամի Տեառն, ըստ բազմակողմանի վկայութեանց տեսանելի յիշատակարանին մէջ, Այս կըտակարանն ի ցոյց դրուած է թանգարանի ձեռագիրների Արեւելեան Լեզուաց Ճիւղաբաժնին մէջ: Գրուած է մագաղաթի վիւրայ՝ յստակ և կանոնաւոր երկարագիր տառերով: Բովանդակն է թուղթ Աւետիսի առ Կարպիանոս, Աղիւսակը Ամոնի կանոնաց և համօրէն չորս Աւետարաններն: Ահաւասիկ յիշատակարանն (էջ 373): — « Փառք եզակի, եռահիւսակ դաւանուք թեանն, ապէնիազին կատարեալ.....: « Բայց գրեցաւ լուսազարդեալ աւետարանն ի լուսալրական ժամանակի, ի սկզբանց արարչութեանն մինչև առ մեզ « ՅՈՂՂՂՂՂ: Իսկ ի կենարարին գալստենէն « ՌՃՃՃՃ. Իսկ ի Խոսրովայն՝ պարսից սկըւ « սեալ, մերս թիւ ՈՂՂ: Եւ գրեցաւ սա « յանապատիս Գրագարկ կոչեցեալ, ձեւ « ռամբ թորոսի անիմաստ գրչի. հրամա « նա թէր Սամուէլի առաջնորդի Ուխտիս. « ի հայրապետութեանն տէր Գրիգորի՝ « հայոց կաթողիկոսի: Եւ յիշխանութեան « այսմ գաւառի Ռորենի՝ բարեպաշտ իշ-

« Խանի. Արդ աղաչեմ գամենեսին ոյք « հանդիպիք այսմ գրոց, յիշեալիք ի տէր « զգրող սորա և զստացաւ, և զխաչա « տուր արքամէր քահանայ նկարիչ ծաղ « կանց՝ և զհամաւրէն եղարյութիւնս « զկենդանիս և զհանգուցեալս.....»:

Վասն մանրամասն նկարագրութեան՝ պատեհ համարեցի նախընտրել Նոր կտակարանն՝ որ կրէ թուանշանն 0ր. 5737, ո՛չ միայն սակս ինքնայատուկ արժանեացն և գեղարուեստական գերազանցութեանն, այլ չամաչեմ խոստովանիլ, նաևս որովհետև ներազդեալ բնիկ իմն զզացմամբ, մասնաւոր հրճմամբ և պարծանօք վերաբերեցայ առ այն: Յուսամ իմ խոստովանքն բնդունելի պիտի լինի՝ երբ յիշեմ որ Սուրբ Աւետարանս սկսաւ (հաւանօրէն 1606ին) և աւարտեցաւ, ըստ յիշատակարանին, 1608ի սկիզբներում իմ ծննդավայրում, Ասպահնուում: Այս նշանակէ որ փոքր ինչ յաւել քան երկու տարի միայն անցած էր այն ժամանակէն (1605)՝ երբ Մեծն Շահ Արքաս (1585–1629) քսան և հինգ հազար Հայեր բռնի արտահանելով Հայաստանէն փոխադրեց Պարսկաստան, որոյ ամենաստուար հատուածն տարաւ այդ ժամանակի Պարսից Թագաւորանիստ քաղաքն Ասպահան, որ նաևս կոչուում էր « Շօշ »: Պատմասէրք գիտեն, որ երբ Մեծն Կիւրոս ժամանակակից մեր Տիգրան Ա. Արքայի՝ Արեւմտեան Հարստութեան Թագաւորութիւնն սկզբնաւորեց (538 նախ քան Վերլիտոս), իւր Թագաւորանիստ քաղաքն հաստատեց ի Համադան, յաւել ծանօթ հին ժամանակներում՝ որպէս Ախմէրա և Էքրատաւա: Սակայն՝ վշտասպան Դարեհ Ա. Արքայի (521–485, Ն. Ք.) ժամանակէն սկսեալ Պարսից Թագաւորանիստ քաղաքն եղև Սոսա, այլապէս ծանօթ որպէս Շօշ, Շուշ և Շուշաւ: Երբ քաղում դարեր անցանելէ յետոյ Թագաւորանիստ Մայրաքաղաքն հաստատուեցաւ Ասպահանում՝ այդ քաղաքն կոչուում էր նաևս « Շօշ », ի պատիւ և ի յիշատակ հնազոյն Արեւմտեան Մայրաքաղաքին: Եւ այս է պատճառն որ հայկական հին ձեռագիր-

1. ՅՈՂ = 6606: Ըստ Եփրեմեանից Սուրբ Գրոց ժամանակագրութեան, որում մէջ Հայերի հետեորդք ենք, Արարչագործութեան թուականն գրուած է 5425 նախ քան զԳրիգորոս, զոր վերցնելով 6606ից (6606–5425) գտնում ենք 1181 յամի Տեառն:

2. ՌՃՃՃՃ: Գիշատակարանին մէջ, « ՌՃՃՃՃ » տառերից անմիջապէս յետոյ յայտնապէս երևում է՝ որ ուրիշ տառեր եւս եղած են՝ ըսոյց այժմ անթիմեռելի, հաւա նականաբար « ձա » տառերն: Ուստի՝ ՌՃՂԱ = 1181, յամի Տեառն:

3. Խոսրով Ա. Նորիդեմէն կոչեցեալ (531–579), որոյ Թագաւորութեան միջոցին, այսինքն՝ 552ին, մեր Հայկական Տոմարական թուականն հաստատուեցաւ՝ նախ թանձնութեամբ Մովսէս Բ. Կաթողիկոսի:

4. ՈՂ = 630, Հայոց թուականն, որոյ վերայ յաւելցանելով 551, գտնում ենք 1181 յամի Տեառն:

5. Գրիգոր Դ. Տղայ կոչեցեալ (1173–1193):

6. Թուրքէն Գ. (1174–1185):

Ներն՝ գրուած Նոր Զուգայում՝ բազմիցս կրեն նաև տեղական հին անունն «Շօշ»։

1605 մինչև 1610 ժամանակամիջոցին՝ բռնի ներագաղթեալ Հայերն Պապահան՝ ամենայնիս տառապալից վիճակում էին։ Անտուն էին և անտերունչ։ Բնակէին բացօթեայ, աղօթէին վրաններում։ Օտարահաւատից բնակարանաց խղճուկ սեմ մի, խանութի մթին անկիւն մի՝ զթառատ շնորհ համարէին։ Իմա թէ կերակուրն՝ որպէս լեղի, ըմպելին՝ որպէս քացախ։ Բերանադատեալ ապրում էին օտարոտի խորթ հողում, բայց իւրեանց արտաստակից աչքերն յառեալ էին նորիական հեռաւոր Մասիսին, ցամաքեալ սիրտերն՝ Հայաստանում Արաքսի ափերին։ Դժուարանկում էին հանդուրժել զժողովրդի խստութեանցն՝ որով շրջապատեալ էին։ Արդար էին բանք Մարգարէին. «Լըի զտուն իմ, թողի զժառանգութիւն իմ, ետու զսիրելին անձին իմոյ ի ձեռս թշնամեաց իւրոց»։ Ահա այսպիսի անտանելի հանգամանաց ներքոյ էր՝ որ այս Աւետարանս գրուեցաւ։ Բայց, այդու ամենայնիւ, Շահ Աբբաս քաջ հնարագէտ ևս էր։ Նա անխելամուտ չէր ամէն մի պարագայի՝ որ պատկանէր իւր երկրին բարգաւաճութեան և շահաբերութեան։ Հայերն վերին աստիճանի ընդունակ էին այդ նպատակն իրագործելոյ։ Ուստի պէտք էր նոցա խողովալ սիրտերն ամոքել։ Եւսկուցիչ միջոցներ փնտռել՝ նոցա կապել իւր աշխարհին հետ։ Ապահանի Ձանդէն Ռուզէն (այլապէս՝ Ձաւնդէն Ռուզ, այն է՝ «Գետն կենսատու») սկսեալ մինչև Սօֆի կամ Սէֆի լեռան ստորոտն, առ հարաւ, երեք մղոն խորու թեամբ մի տարածութիւն կայր, թափուր և անմշակեալ անապատ, զոր Շահ Աբբաս շնորհեց իւր քրիստոնեայ նորագաղթ հպատակաց առ ի բնակութիւն։ Միջոց տեքս սակայն՝ մինչև նախագծեցին նախ պողոտայքն, ապա որոշեցին թաղարանա՝ նումներն, շինեցին իւրեանց բնակարաններն և ապարանքներն, կառուցին Սլաքանից վանք և Կուսանաց Անապատ և քսանչորս Եկեղեցիք։ Եւ, ի լրումն ա-

մենայնի, մկրտեցին իւրեանց որդեգրեալ նորաշէն քաղաքն Նոր Զուգայ, ի յիշատակ իւրեանց սիրեցեալ Զուգային՝ նուիրական Արաքսին կից, զոր լքեալ՝ սրտակոտոր հեռացան, բռնազրօսիկ մղմամբ չաւրաբաստիկ հանգամանաց։

Սուրբ Աւետարանս գրուած է ծայրէ ի ծայր՝ համահաւասար և գեղեցկալարմար, նոյնակերպ, բոլորագործ տառերով, յղեալ ամուր թղթոյ վերայ՝ սակաւիկ ինչ դեղնացեալ։ Կազմն է թուի կաշի՝ ի վերայ փայտեղէն տախտակաց, որոց երեսներն զորոշուած են պէսպէս ծաղկեկարներով՝ յատկապէս ման նախագաղափարաւ։ Մեծութիւնն է 9¹/₂ ընդ 7 բթաչափ, մինչդեռ գրուած թերթի չափն է 7 ընդ 5¹/₄ բթաչափ։ Բովանդակէ 309 թերթեր կամ 618 էջեր։ Գրուածոյն մէն մի էջ ամփոփուած է երկու սխեմակաց մէջ, 21 տող առ իւրաքանչիւր սինակ, թողեալ չորս Աւետարանաց առաջին էջերն՝ երբ իշոյն երեք քառորդ ճակատներում զետեղուած են զարդանկարներ։ Ուղղածից հեռահաւասար կարմիր գիծեր կազմեն սխեմակաց եզերքն։ Գործածուած գոյներն են կարմիր, կանաչ, դեղին և կապոյտ։ Նշանաւորագատ կերներն ոսկի յատակի վերայ և պարու նակուած տոնապանոյճ կամ ծաղկեհիւս յարմարեալ եզերաց մէջ։ Մատթէոսի Աւետարանի սկզբնաւորութեան առաջին տան առաջին եօթն տառերն՝ որք կազմեն առաջին տողն՝ կարի նշանակալից և բռնատիպար կերպարանք ունին, այսինքն «Գիրք Իմնկեան» երկու բառերի առաջին եօթն տառերն, Գիրք Իմն, յօրինուած են ըստ հետեւեալ օրինակի. սքանչելանկար և գունագեղ նկարեալ պատկեր (ըստ մեր կարծեաց) ինքն իսկ Մատթէոսի, կանգնեալ ի վերայ փողբիկ պատուանդանի, ձախ բազուկն երկայնեալ և կրելով զամստիան մի ի ձեռին, և աջ բազուկն ձեռակրպեալ եռանկիւնի՝ ընդ աջ ձեռին հանգչեալ ի վերայ աջ ազդեր, այդու կազմելով առաջին տառն «Գ», որոյ հետեւն վից հատ արեւելեան տիպար պարիկներ և յուշկապարիկներ, որք թմբուկ

ի ձեռին կամ սրինգ ի բերան՝ վեր ի վայր ոստոստելով պէսպիսի կաքաւչաւան կերպաւորութեամբ ներկայացնեն՝ արտասովոր իմն ներդաշնակութեամբ՝ «Իրք Ենե» վից տառերն:

Ս. ՏԵՐ Մ. ԳՐԻԳՈՐԵԱՆ

(Շարայարելի)

ՀԱՅ ԲԺՇԿԱԿԱՆ ՁԵՌԱԳԻՐՔ

Ս. ՂԱԶԱՐՈՒ ՎԱՆՔԻՆ

(Շար. տես Բազմ. էջ 39)

Ձեմ կրնար ձեռքէ թողուլ դեռ Գագիկ Հեթուման Բժշկարանը, զոր արդէն նրկատեցի՝ իբրեւ ամենահինը և եզակւանը՝ գէթ առ այժմ, և կարևոր կը համարիմ զրել անոր մասին դոյզէ տեղեկութիւններ ևս, քանի՜ որ ըսի թէ հետագայ Հայ բժշկարանները մեծագոյն մասամբ ձուլուած են անոր վրայ, կամ զրուած՝ անոր հետեւողութեամբ:

Բժշկարանիս սկզբնական վից մաշած թերթերուն համար հարկանցի մը զրած եմ նախապէս, թէ Արիստոտէլի անդամազնական գործերէն քաղուած մ'ըլլալ կը թուի, բայց այժմ՝ անոր այդ մաշած մասերը կարենալ կարողալէ վերջ, կը զիտեմ, թէ աւելի Գրիգոր Նիւսացիի մարգակազմութենէն է այն՝ քան թէ ուրիշ տեղէ. հետեւաբար պէտք է վերաբերի այն Ըրդ դարու նշանատր Գրիգ Ստեփանոս Եպիսկոպոս Սիւնեցիին, որ ինչպէս գիտենք՝ Գրիգոր Նիւսացիի մարդակազմութիւնը՝ կամ Յաղագս բնութեան մարդոյ գիրքը թարգմանած է 717ին կ. Պոլսոյ մէջ:

*

Կ'արժէր որ անկէ քանի մը մասեր առտապէի հոս. բայց ուրիշ առթի վերապահելով այդ դժուարին գործը՝ բաւ կը համարիմ առ այժմ զրել միայն անոր վերջաբանական մասը՝ որ է.

« Ո՛վ սիրելիք և պատուական եղբարք « որ ընթերեալք և շէք զմարդասիրտքիսն « Աստուծոյ, որ զայսպիսի հակառակս, Դ, « տարերցս ի միասին գոյացուցի է, և կա- « տարեալ ստեղծեց զմեզ մարմնաւ և ա- « մենայն անդամաւ, և նման արարեր զմեզ « երկնի և երկրի զազանաց և անասնոց « Աստուծոյ և հրեշտակաց, որոնք և ետ « զամենայն արարածս ի պէտս մեր գեռունս, « զկատունս, զգազանս և զանասունս, զսա- « ղոնս և զքաղունս՝ ի ծառայութիւնս մեր, « որպէս և ինքն հրամայեց և առե. հկար « արասցուք մարդ զըստ պատկերի մերոնք « և ըստ նմանութեան և իսխեսցէ ձկանց « ծովոյ և ամենայն ստեղծ. զի ինքն Քրիս- « տոս արհնհետ է յաշիտեանս ամէն »:

Եւ բոլոր բժշկարաններուն մէջ կը զըտենք Նիւսացիին Անդամազնութեան այս կտորը, զրեթէ նոյնութեամբ, նոյն բառերով կամ քիչ փոփոխութեամբ:

*

Գագիկի բժշկարանէն՝ նախորդ յօդուածիս մէջ քանի մը մէջբերումներ արդէն ըրած ըլլալովս՝ չեմ անդադառնար անոր, բայց կը զրեմ մաս մը այն բառարանէն՝ որ կից է բժշկարանիս, և որ կը կրէ՝ « Բարագմութեան տեղանց ղեղոց յայլ լեզուաց ի մերս » վերնագիրը: Չորս էջ կը զըսուէ այն այբուբենի կարգով, և կը սկսի.

Աֆրիկոնս ի կրիտն լինի. նման է ծայրբրնի ձեղի — Աֆրիկոն՝ որ է խալիւլին և հագրի խեծն — Այբադարձ՝ բեկեկոյ խեծն — Ասկալիսկրաս՝ մրկլեւտիս — Այրոտանոն՝ բարձկեկէկ — Արիտօր՝ վաղմտուկ — Բարպուլեո՝ ծիւնել — Գազմագի՝ գմուշապտուղ — Դուկոն՝ վայրի ստեղծիկն հոռուս — Խարաւմար՝ ի հեղկաց գայ — Հելիսն՝ ծնեկէկ — Կեղոյն՝ հայխունկ — Կատաւամ՝ կոտիմն — Կորդոն՝ ծայրբրն — Հայիշայար՝ սամիր — Հոռայտի՝ բրբիլիւ — Ղաֆէր՝ որ է երեսնակն՝ այլը ասկն դուսարա և հոռմերէն պատերիտն,